
**TAČKA RAZLAZA:
JAVNO RAZMATRANJE
NEDAVNE PROŠLOSTI
U POST-
MILOŠEVIĆEVSKOJ
SRBIJI**

JASNA DRAGOVIĆ-SOSO¹

S engleskog prevela Slavica Miletić

Kritičari ukazuju na nedostatke sudskog procesa ili na istrajavanje nacionalizma kao razloge za ograničeno transformativno dejstvo suđenja Miloševiću u Srbiji. Međutim, u oblikovanju reakcija na Sud u Hagu jednako važnu ulogu su igrali i pamćenje i različita mišljenja o tome kako bi se trebalo suočiti s prošlošću. U ovom poglavlju ti činioni se razmatraju ispitivanjem debate koju je suđenje Miloševiću izazvalo među srpskom liberalnom inteligencijom: naime, debata vođena u *Vremenu* 2002. godine pokazala je da postoje dva različita narativa srpskog viđenja ratova iz devedesetih, dva pristupa pitanju odgovornosti za ratne zločine počinjene u tim ratovima i dva duboko suprotstavljena tumačenja uloge Zapada u srpskoj demokratskoj tranziciji. Debata u *Vremenu* pruža važna saznanja o tome zašto dejstvo sudova u tranzicijskim društvima nije onako direktno kao što su očekivali njihovi pobornici.

¹ Jasna Dragović-Soso je vanredna profesorka međunarodnih odnosa koledža Goldsmiths Londonskog univerziteta. Autorka je knjige “*Spasioci nacije*”: *Intelektualna opozicija Srbije i ožuljavanje nacionalizma* (prevela Ljiljana Nikolić; Beograd: Fabrika knjiga, 2004); s profesorom Lenardom J. Cohenom uredila je knjigu *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia’s Dissolution* (Purdue University Press, 2008). Zahvaljuje se Christianu Axboeu Nielsenu i Mladenu Ostojiću za korisne komentare o ovom poglavlju, kao i anglo-japanskoj Fondaciji Daiwa i Britanskoj akademiji za mogućnost da raniju verziju ovog teksta predstavi na radionici *Memory, History, Trauma*, koja je u februaru 2010. godine održana na Tokijskom univerzitetu, i na konferenciji *Ex uno plures: Post-Yugoslav Spaces and Europe* na Harriman institutu Univerziteta Kolumbija u martu 2010. Odgovornost za tekst, naravno, snosi isključivo autorka. Poglavlje je prvobitno objavljeno u Timothy William Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy* (Oxford University Press, 2013) pod naslovom “The Parting of Ways: Public Reckoning with the Recent Past in Post-Milošević Serbia”, str. 389–418.

I. NEISPUNJENA OČEKIVANJA, SUPROTSTAVLJENI NARATIVI – DEBATA VREMENA

Od Nirnberškog procesa međunarodna suđenja, pored zvanično definisane svrhe – suđenja pojedincima za specifične zločine – imaju za cilj i edukaciju i menjanje društva. Međunarodni krivični sudovi shvataju se kao sredstva za utvrđivanje istorijske istine, sprečavanje zaborava i poricanja zločina te, na kraju, podsticanje pomirenja.² U očima svojih aktera i pobornika Sud u Hagu imao je zadatak da podstakne ostvarivanje upravo tih širih kolektivnih ciljeva u postjugoslovenskom regionu. Kao što se zapaža u izveštaju iz 2008. godine o uticaju Suda u Srbiji, mnoge pristalice Suda “smatraju da je jedno od najvažnijih merila njegove uspešnosti edukovanje srpske javnosti o ratnim zločinima – posebno o zločinima koje su počinili srpski politički lideri”.³

42 Od svih suđenja koje je Sud u Hagu dosad vodio, suđenje Miloševiću nesumnjivo je pobudilo najveća očekivanja u tom pogledu. U svom uvodnom obraćanju glavna tužiteljka Suda Karla Del Ponte opisala je to suđenje kao “prekretnicu za ovu instituciju” i možda “najznačajnije suđenje koje će ova institucija ikad voditi”.⁴ Po njenom mišljenju to suđenje će više nego ijedno drugo doprineti pisanju istorije nasilnog raspada Jugoslavije i “bratoubilačkog rata”⁵ i odigrati instrumentalnu ulogu u podsticanju suočavanja s nedavnom prošlošću i pomirenja u regionu. Srbija, čijem se bivšem vođi sudilo i čija je uloga u ratovima, po opštem mišljenju, bila najvažnija, našla se u središtu tog procesa.

Očekivanja se nisu ispunila. Miloševićeva smrt pre završetka procesa bila je strahovit udarac za Sud, ali je već od početka suđenja bilo jasno da će pedagoški ciljevi Suda teško biti ispunjeni. Iako je suđenje uživo prenosila državna televizija i iako je ono izazvalo ogromno interesovanje javnosti, posledica je zapravo bila suprotna onom čemu su se nadale pristalice Suda: umesto da diskredituje Miloševića i nedvosmisleno dokaže njegovu krivicu, suđenje je povećalo njegov ugled u srpskoj

2 Za lucidan opis liberalnog shvatanja na koje se oslanja osnivanje međunarodnih krivičnih sudova vidi Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton University Press, 2002).

3 Diane F. Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial. The Impact of the ICTY in Serbia* (Open Society Institute, New York, 2008), str. 20, http://www.soros.org/initiatives/justice/focus/international_justice/articles_publications/serbia_20080520/serbia_20080501.pdf

4 *Milošević case* (61), Trial Tr. I-215 (12. i 13. februar 2002).

5 *Milošević case* (61), Trial Tr. I-215 (12. i 13. februar 2002).

javnosti.⁶ Mada je Tužilaštvo Suda u Hagu iznelo značajne dokaze koji povezuju srpske paramilitarne jedinice i Miloševićev režim sa zločinima u Hrvatskoj i Bosni i time se suprotstavilo poricanju učešća Srbije u tim zločinima, ono u velikoj meri nije uspelo da ubedi srpsku javnost u sopstvenu verziju istine o ratovima iz devedesetih godina.⁷

U literaturi možemo naći dve vrste razloga za neželjena dejstva suđenja Miloševiću: manjkavosti samog procesa i uporno istrajavanje nacionalizma u Srbiji. Pravne kritike suđenja usredsredile su se na slabosti Tužilaštva, posebno na povezivanje tri optužnice koje suviše terete Miloševića i daju preveliku težinu njegovoj politici stvaranja Velike Srbije. To je pretvorilo suđenje u glomazni maraton u kom je samo dokazni postupak Tužilaštva trajao tri godine i proizveo nesvarljivih 1,2 miliona strana, čime je dovedena u pitanje kako sposobnost samog Tužilaštva da dokaže sve tačke optužnice tako i Miloševićevu sposobnost da se sam brani.⁸ Kao nedostaci Tužilaštva u literaturi se ističu i izbor svedoka, očigledno nedovoljno poznavanje Srbije i njene istorije, te odluka da proces započne optužnicom za Kosovo – što je sve išlo naruku optuženom.⁹

6 Prema nalazu agencije za istraživanje javnog mnjenja Strategic Marketing, više od 60 odsto srpskih građana pratilo je prve dane suđenja, što je gledanost koju nisu dostizale čak ni popularne južnoameričke serije. Kada je od njih zatraženo da Miloševiću odbranu ocene na skali od jedan do pet, 41,6 odsto ispitanika dalo mu je peticu (najvišu ocenu), petina mu je dala četvorku, petina trojku, pet odsto dvojku, a 11,6 odsto je bilo potpuno nezadovoljno njegovom odbranom (Beta, 22. februar 2002). Vidi Bieberovo poglavlje u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

7 Analiza uticaja na javno mnjenje nalazi se u Bieberovom poglavlju u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*. Vidi i Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, str. 108–123, i Gordy, “Rating the Sloba Shaw: Will justice Be Served?”, 50 *Problems of Post-Communism* (2003), str. 53–63.

8 Ta pitanja razmatraju Boas, Prelec i Waters u svojim poglavljima u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*. Vidi i Gideon Boas, *Milošević Trail. Lessons for the Conduct of Complex International Criminal Proceedings* (Cambridge University Press, 2007); Gow & Zverzhanovski, “Milošević Trial: Purpose and Performance”, 32 *Nationalities Papers*, str. 898–919.

9 Te kritike su pobrojane u Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, a mogu se naći i u Dimitrijević, “Justice Must Be Done: The Milošević Trial”, 11 *East European Constitutional Review* (2002), str. 59 (gde se kaže, na str. 60: “umesto da krene od prvih i najtežih događaja, Miloševićeva optužnica za zločine u Bosni i Hrvatskoj došla je na red tek posle optužnice za Kosovo”, čime je Tužilaštvo “neočekivano, kao u postmodernističkom komadu, započelo prikazivanje postavljanjem poslednjeg čina umesto prvog”). O implikacijama

Drugo objašnjenje, koje proizlazi iz perspektive političke nauke, pripisuje neuspeh Suda u obavljanju pedagoškog zadatka pre svega domaćim činiocima, posebno istrajnom nacionalizmu u Srbiji. U toj literaturi naglašava se kontinuitet između Miloševićevog režima i srpskog rukovodstva posle 2000. godine, kako u smislu ciljeva tako i u smislu retorike, i pripisuje se nedostatak uticaja Suda na srpsko društvo “neprekidnoj prevlasti neliberalnog, šovinističkog nacionalizma u Srbiji”.¹⁰ Iz te perspektive, sve dok stvari tako stoje, iluzorno je očekivati da će Haški sud uticati na menjanje srpskog društva; tek kada domaće elite zaista prihvate proces suočavanja s prošlošću, društvo može postati prijemčivije za poruku o liberalnim ljudskim pravima koju šalju međunarodni sudovi.

44 Oba argumenta doprinose da razumemo zašto je Sud u Hagu imao teškoća da dopre do građana u Srbiji, i uopšte, i posebno tokom suđenja Miloševiću. Postoje, međutim, i drugi razlozi za ograničen pedagoški ili transformativni uticaj međunarodnih sudova kao što je Sud u Hagu u poratnim društvima. Pre svega, uloga pamćenja – posebno pamćenja neposredno doživljenih trauma – važan je činilac u oblikovanju reakcija na sudske procese protiv bivših vođa. Optužnice, hapšenja i, pre svega, suđenja predstavljaju velike javne spektakle koji mogu da deluju kao okidač za “erupcije sećanja” na političku prošlost koja i dalje čini važan deo proživljenog iskustva stanovništva.¹¹ Evociranje takvih sećanja može poprimiti različite simboličke oblike i obuhvatiti različite komemorativne prakse, a što je još važnije, ona su artikulisana u toku intenzivne javne debate kao suprotstavljeni narativi o prošlosti: šta se zaista dogodilo, zašto su događaji krenuli putem kojim su krenuli i ko je odgovoran. Kao što pokazuje ispitivanje debate koja se 2002. godine vodila na stranicama nedeljnika *Vreme*, upravo se to dogodilo tokom suđenja Miloševiću.

tog početnog skretanja pažnje na Kosovo kao okidačem sećanja govori se kasnije u ovom poglavlju. O redosledu slučajeva vidi Del Ponte, str. 142-143.

¹⁰McMahon & Forsythe, “ICTY’s Impact on Serbia: Judicial Romanticism Meets Network Politics”, 30 *Human Rights Quarterly* (2008), str. 412. Vidi i Jelena Subotić, *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans* (Cornell University Press, 2009; knjiga je objavljena i na srpskom: Jelena Subotić, *Otimanje pravde. suočavanje s prošlošću na Balkanu*, preveli Vojin Dimitrijević i Jovana Zorić [Beogradski centra za ljudska prava, 2010]), str. 38-82. i Bieberovo, Krasnićijevo i Trixovo poglavlje u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

¹¹Termin preuzet iz Wilde, “Irruptions of Memory: Expressive Politics in Chile’s Transition to Democracy”, 31 *Journal of Latin American Studies* (1999), str. 473.

Debata na stranicama *Vremena*, jednog od glavnih glasila srpske liberalne inteligencije, korisno je sočivo za posmatranje uticaja koji je suđenje Miloševiću imalo u Srbiji upravo zato što su se u njoj sučelili članovi bivše antinacionalističke i antiratne građanske opozicije, grupe koja je sama sebe nazvala Druga Srbija. Ti ljudi nisu poverovali Miloševićevoj propagandi niti su podržavali njegovu nacionalističku ideologiju i ciljeve. Naprotiv, oni su želeli da se utvrdi odgovornost za zločine počinjene u ratovima devedesetih i stoga su bili prirodni saveznici Suda u Hagu u samoj Srbiji.¹² Na mnogo načina, od nezavisnog istraživanja zločina do organizovanja javnih demonstracija, ta labava koalicija pojedinaca povezanih s nevladinim organizacijama, nezavisnim medijima i raznim intelektualnim grupacijama izgradila je tokom devedesetih prikaz događaja dostupan javnosti i postavila temelj za buduće istraživanje nasleđa Miloševićevih godina. Neki od njih su čak sopstvenim svedočenjem ili obezbeđivanjem dokaza pomogli u sudskim procesima.¹³ Međutim, umesto da predstavlja jedinstvenu snagu koja podržava Sud i suđenje Miloševiću, ta grupa se podelila oko pitanja o nedavnoj prošlosti Srbije koja je pokrenulo suđenje.

Značaj debate u *Vremenu* bio je jasan u času kad se ona vodila. Kao što je primetio jedan pronicljivi komentator:

Ima bar dva razloga zbog kojih se polemika o odgovornostima za ratne zločine na stranicama *Vremena* može smatrati krupnim društvenim i političkim događajem, čak od izuzetnog javnog interesa. Jedan je svakako u činjenici što je to kod nas prva javna rasprava u kojoj mnogi istaknuti pojedinci nastoje da definišu svoj lični, ali i kolektivni odnos prema zločinima koji su sa srpske strane počinjeni u bliskoj prošlosti. Od ove se teme do sada uglavnom bežalo... Ova je polemika, međutim, privukla pažnju i zbog još jednog kurioziteta. Sučeljavaju se, sa dubokim razlikama u pogledima na nedavne ratne

45

¹² Mnogi od tih pojedinaca političke korene vuku iz disidentskog aktivizma "beogradske kritičke inteligencije" tokom sedamdesetih i osamdesetih, iz njegovih odbora za odbranu prava na slobodno mišljenje i izražavanje te peticija za poštovanje ljudskih i građanskih prava. Vidi Dragović-Soso, "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i ožuljavanje nacionalizma*.

¹³ Na primer, novinari Dejan Anastasijević i Jovan Dulović bili su svedoci Tužilaštva u suđenju Miloševiću za zločine počinjene u Hrvatskoj, dok je Nataša Kandić, aktivistkinja za ljudska prava i direktorka beogradske nevladine organizacije Centar za humanitarno pravo dostavila Tužilaštvu dokumentarni snimak na kom se vidi kako pripadnici srpskih paravojnih jedinica ubijaju civile u Srebrenici 1995, poznat pod imenom *Škorpioni video* (o tom snimku se govori i u Bieberovom i Popovićevom poglavlju).

zločine, uglavnom ljudi koji su za sve ovo vreme bili osvedočeni pripadnici demokratskog, odnosno antimiloševićevskog i antiratnog bloka u Srbiji...¹⁴

Zahvaljujući debati u *Vremenu*, u okviru liberalne inteligencije javno su artikulisana dva alternativna narativa o srpskom doživljaju ratova iz devedesetih, dva različita pristupa pitanju odgovornosti za zločine počinjene u tim ratovima i dva duboko suprotstavljena viđenja uloge koju je igrao Zapad i pre 2000. godine i za vreme demokratske tranzicije u Srbiji – a te suprotstavljene pozicije traju do danas. Ni nedostaci suđenja Miloševiću ni istrajni nacionalizam ne daju nam zadovoljavajuće objašnjenje za duboko divergentna stanovišta – obelodanjena tokom debate u *Vremenu* – o pitanjima koja se tiču nedavne prošlosti, pitanjima koja su podelila grupu Druga Srbija i izazvala tako intenzivan emocionalni potres među njenim članovima. Zapravo, ta debata je pokazala da je dubinski izvor nesloge među srpskom liberalnom inteligencijom u razdirućem iskustvu intervencije NATO-a protiv Srbije 1999. godine – početak suđenja Miloševiću prizvao je u sećanje to iskustvo.

II. KONTEKST I POČETAK DEBATE

46 Debata u *Vremenu* odigravala se u kontekstu znatnog političkog i javnog neprijateljstva prema Sudu u Hagu, oko šest meseci posle početka suđenja Miloševiću, koje je usledilo posle godine intenzivnog pritiska zapadnih vlada, posebno Sjedinjenih Država, da Srbija sarađuje sa Sudom tako što će izručiti pojedince tom sudu.¹⁵ Kao što objašnjava Vesna Pešić, spoljašnji pritisak i uslovljavanje neophodne ekonomske pomoći Srbiji takvom saradnjom doprineli su rascepu u okviru već podeljene koalicije DOS-a, koja je pobedila Miloševića 2000. godine i, posebno, obelodanili sukob između srpskog premijera Zorana Đinđića, čiji je stav bio da Srbija treba da prihvati te zahteve kako bi se ekonomski oporavila i približila Zapadu, i predsednika jugoslovenske federacije Vojislava Koštunice, koji je tvrdio da saradnja sa Sudom u Hagu nije prioritet i da je treba prihvatiti samo u okviru postepenog širenja pravnog sistema, kao što je usvajanje zakona o ekstradiciji. Kada je postalo jasno da Savezna

14 D.I., “Teskoba pred zločinom”, *Republika*, 1–31. oktobar 2002. Polemika se završila u novembru 2002, a samo nekoliko meseci kasnije objavljena je u knjizi koju je izdala nevladina organizacija čiji su članovi učestvovali u polemici. *Tačka razlaza*, 16 *Helsinkiške sveske* (2003). Treba imati u vidu i to da nisu svi učesnici polemike bili članovi Druge Srbije jer su svrstavanja u to vreme postala fluidnija.

15 O “saradnji sa sudom” vidi posebno Peskin, *International Justice in Rwanda and the Balkans* (2008).

skupština i Vrhovni sud, popunjeni ljudima preostalim iz starog režima, neće doneti zakonske akte na vreme, to jest pre roka koji su Sjedinjene Države odredile za važnu donatorsku konferenciju, Đinđić se pozvao na jednu odredbu srpskog ustava koja mu je omogućila da u poslednjem momentu izruči Miloševića američkoj bazi u Bosni, odakle je prevezen u Hag. Iako nije odmah izazvalo reakciju, izručenje Miloševića je obeležilo raspad koalicije DOS-a, sve snažniju opoziciju Đinđiću među pripadnicima kompromitovanih srpskih bezbednosnih snaga koji su i sami strahovali od izručenja Hagu i osećanje među stanovništvom da Srbija nema izbora, to jest da mora da pristane na ono što se doživljavalo kao ucena Zapada.¹⁶

Posle početka suđenja Miloševiću percepcija tribunala u javnosti postajala je sve negativnija. Redovna istraživanja javnog mnjenja koja je preduzimao Beogradski centar za ljudska prava pokazala su da je procenat građana koji imaju pozitivnu percepciju Suda u Hagu opao sa 30 odsto na 25 odsto i da je približno isto opao i broj onih koji smatraju da pojedincima treba da sudi Sud u Hagu, a ne domaći sudovi; na osnovu toga Centar je zaključio da se učvrstilo mnjenje o Sudu (bilo je manje odgovora “ne znam”) kao i negativna ocena njegovog rada.¹⁷ Pitanja konkretno vezana za Miloševićovo izručenje i suđenje pokazivala su sličan trend: 2002. godine broj onih koji su smatrali da Milošević ne treba da bude izručen porastao je sa 44 na 62 odsto, dok je broj onih koji su izručenje smatrali opravdanim opao sa 43 na 27 odsto. Na kraju, ispitanici su dali najniže ocene postupku Tužilaštva i izgledima da suđenje Miloševiću bude pravično, dok je Miloševićeva samoodbrana dobila najviše ocene. U očima Srba suđenje je zapravo diskreditovalo Sud u Hagu a ne Miloševića.

U tom kontekstu, avgusta 2002. pojavio se članak u nezavisnom splitskom nedeljniku *Feral Tribune* iz pera poznatog srpskog političkog komentatora i satiriste Petra Lukovića. Luković je tvrdio da postmiloševićevska Srbija nije suštinski različita od prethodne i da aktivno radi na promovisanju “kolektivne amnezije” u

¹⁶ Tu percepciju pojačao je sam Đinđić, koji je opravdavao Miloševićovo izručenje kao čisto finansijsku transakciju ne upuštajući se ni u kakvu raspravu o moralnim imperativima suđenja Miloševiću za zločine na Kosovu, u Hrvatskoj i u Bosni. Vidi Subotić, *Hijacked Justice*, str. 46.

¹⁷ Beogradski centar za ljudska prava, *Ljudska prava u Jugoslaviji 2002*, str. 455-457 (ur. Tatjana Papić i Vojin Dimitrijević, 2003). Tužilaštvo je za svoj rad dobilo ocenu 1,7 a izgledi da se protiv Miloševića vodi fer postupak ocenu 1,9 (pri čemu je 5 najveća ocena). Pola ispitanika je verovalo da Milošević zaslužuje četvorku ili peticu za to kako se sam brani. Ovi nalazi poklapaju se sa nalazima agencije Strategic Marketing. Vidi belešku 6. Vidi takođe Bieber u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

odnosu prema nedavnoj prošlosti zanemarujući osnovna pitanja o ratnim zločinima i Sudu u Hagu.¹⁸ Po njegovom mišljenju, za žalosno stanje stvari krivi su ne samo novo političko rukovodstvo već i liberalna inteligencija čija su najvažnija glasila – nedeljnik *Vreme* i stanica B92 – davala prostor “opskurnim fašistima i šovinistima” da redovno iznose svoje stavove u javnost te sarađivala sa političkim vlastima u odbijanju suočavanja sa zločinima iz Miloševićeve ere.¹⁹ Taj članak je pratio intervju sa Sonjom Biserko, direktorkom Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, koja se slagala s Lukovićevim viđenjem:

Želim da ukažem na dva problema s kojima se suočavamo skoro svakodnevno: jedan je uopštavanje i relativizacija zločina i drugi je odnos prema Haškom tribunalu. Kako zločin postaje sve očigledniji i kako su dokazi sve dostupniji, srbijansko društvo, ili da budem preciznija, njegova elita, sve organizovanije čini napor da se zločin ne samo relativizuje već i deetnifikuje. Način na koji se ta nova Istina plasira – naročito preko tzv. nezavisnih medija, kao što su B92 ili “Vreme” – jednako je totalitaran kao i nacionalizam koji je svojevremeno pokrenuo ratnu mašineriju.²⁰

- 48 Istog časa su usledile reakcije na ta tvrđenja. Veran Matić, direktor B92, odgovorio je pismom urednicima *Feral Tribunea*.²¹ Porekao je Lukovićeva tvrđenja, istakao da B92 i dalje neprestano prenosi suđenje Miloševiću (iako je državna televizija prestala to da čini) i nabrojao mnoge druge programe B92 koji se bave nedavnom prošlošću, među ostalima i 66 dokumentarnih filmova koji se bave ratom i konkretnim zločinima i koji su emitovani u udarnom terminu, u okviru serije “Istina, odgovornost i pomirenje”.²² Matić se, međutim, složio s tvrđenjem da je život u Srbiji krenuo dalje i da zločini iz Miloševićevog doba zaista nemaju prioritet u svesti ljudi, i zapitao se da li su “bezosećajnost i zaboravnost deo ljudske prirode ili specijalni srpski izum”; po njegovom mišljenju “zahtev da život stane dok se ne iskopaju grobnice jednostavno je sumanut”.²³ On je odbacio i optužbu Sonje Biserko za “totalitari-

18 Luković, “Opšta amnestoza”, *Feral Tribune*, 17. avgust 2002, u *Tačka razlaza*, 16 *Helsinške sveske* 179-182 (2003) [Luković, “Opšta amnestoza“].

19 Luković, “Opšta amnestoza”, str. 181.

20 Citirano prema Luković, “Opšta amnestoza”, str. 182.

21 Matić, “Tko relativizira zločin”, *Feral Tribune*, 27. avgust 2002, u *Tačka razlaza*, 16 *Helsinške sveske*, str. 183-184 [Matić, “Tko relativizira zločin“].

22 Vidi takođe Bieber.

23 Matić, “Tko relativizira zločin”, str. 184.

zam” napomenuvši da je u procesu suočavanja s nedavnom prošlošću B92 nastojao da bude sveobuhvatan koliko je to moguće. Složio se da kriminalci i ratni huškači ne treba da budu “amnestirani”, ali je odbacio ideju da pamćenje treba da bude “selektivno”, koju je pripisao svojim kritičarima.²⁴

Reakcija glavnog urednika *Vremena* Dragoljuba Žarkovića bila je još oštrija. Pošto je naveo intervju koji je dala Biserko u svojoj uredničkoj kolumni, odgovorio je da nijedna optužba nije tačna izuzev jedne: naime, *Vreme* zaista nastoji da deetnifikuje zločine Miloševićevog režima: “Mi radimo u najboljem uverenju da zločinci imaju ime i prezime i da je totalitaran svaki način mišljenja koji je spreman da čitav jedan narod optuži za zločin.”²⁵ Žarković je, uz to, podsetio čitaoce da je Biserko tokom NATO bombardovanja pozivala na denacifikaciju Srbije; takvim izjavama, tvrdio je Žarković, ona je zapravo podupirala slogan ekstremnih nacionalista da se u Hagu ne sudi samo Miloševiću već celom srpskom narodu. Po njegovom mišljenju, nevladina organizacija na čijem je čelu Sonja Biserko upravo zato se ogadila javnosti.²⁶

Ova oštra razmena mišljenja odmah je ukazala na glavne pravce polemike koja će uslediti u naredna četiri meseca: prvo, pitanje da li liberalni mediji načinom izveštavanja o haškom procesu minimalizuju srpske zločine i time doprinose političkom i javnom otporu prema sprovođenju pravde i suočavanju s prošlošću; drugo, pitanje da li priznavanje prošlosti u Srbiji treba da se usredsredi samo na zločine koje su počinili Srbi ili bi trebalo da se bavi i zločinima koje su drugi počinili nad Srbima; i treće, da li je moguće i da li je plodotvorno voditi raspravu na osnovu pretpostavke o srpskoj kolektivnoj odgovornosti za zločine koje je počinio bivši srpski režim. Na kraju, Žarkovićevo isticanje izjave Sonje Biserko za vreme NATO bombardovanja postavlja u prvi plan neizrečenu traumu koja je potpirivala razdor: vojnu intervenciju NATO-a protiv Srbije iz 1999. godine, čiji je nominalni cilj bio odbrana liberalnih vrednosti za koje se borila i s kojima se identifikovala beogradska opozicija.

49

III. PRVA NIT DEBATE: IZVEŠTAVANJE O SUĐENJU MILOŠEVIĆU I ULOGA MEDIJA

Kritiku koju su prvo izneli Luković i Biserko nastavila je grupa intelektualaca – jasnoće radi nazvaćemo ih “kritičarima *Vremena*” – među kojima su bili i advokat Srđa Popović, jedan od osnivača *Vremena*, i Nataša Kandić, direktorka Fonda za humanitarno pravo, zajedno sa filmskim rediteljem Lazarom Stojanovićem, filološkinjom

24 Matić, “Tko relativizira zločin”, str. 184.

25 Žarković, “Dehelsinkizacija gospođe Biserko”, *Vreme*, 1. avgust 2002.

26 Žarković, “Dehelsinkizacija gospođe Biserko”, *Vreme*, 1. avgust 2002.

Svetlanom Slapšak i istoričarkom i bivšom političarkom Latinkom Perović. Kao što je rekla Nataša Kandić, nezavisni mediji Srbije formiraju javno mnjenje isto onako kao što je to radio stari režim: oni izveštavaju o suđenju Miloševiću kao o sportskom događaju i otvoreno podržavaju jednu stranu – Miloševića.²⁷ Umesto da podupru edukativnu misiju Suda i raskrinkaju Miloševićevu taktiku kao “ogavnu farsu za lokalnu upotrebu”, izveštači su ponavljali Miloševićevo cinično unakrsno ispitivanje svedoka i aplaudirali mu.²⁸ Za ovu grupu Sud je bio najvažniji mehanizam za suočavanje Srbije s prošlošću i saradnja države sa njim bila je glavni nacionalni interes. Međutim, kao što je primetio Srđa Popović, pakt koji su sklopili novo političko rukovodstvo Srbije i važni elementi Miloševićevog aparata – koji su napustili bivšeg lidera u zamenu za obećanje da oni neće biti izručeni Hagu – onemogućavao je svaku stvarnu promenu u Srbiji i ometao saradnju sa Sudom.²⁹ Iz ugla kritičara *Vremena*, umesto da srpskoj javnosti objašnjavaju sudski proces koji se odvija u Hagu i opravdavaju njegovu svrhu, nezavisni mediji su doprinosili delegitimizaciji Suda i “organizovanom zaboravu” zločina za koje se tu sudilo.³⁰

50 Nasuprot tom stanovištu, učesnici s druge strane u debati – koje ćemo nazvati “braniocima *Vremena*” – tvrdili su da razloge za nelegitimnost Suda i njegovu nepopularnost u Srbiji treba tražiti u samom Sudu i Tužilaštvu, a ne u srpskim medijima ili političkim vlastima. Stojan Cerović, poznati kolumnista i još jedan od osnivača *Vremena*, primetio je da većina Srba formira svoje mišljenje o suđenju Miloševiću na osnovu svakodnevnog televizijskog prenosa sudskog procesa, a ne na osnovu izveštavanja u štampi. Dakle, ako poruka o Miloševićevoj krivici ne dopire do njih, onda “s tim sudom i/ili tužilaštvom nešto nije u redu”.³¹ Navodeći nekoliko američkih i britanskih izveštaja novinarka Ljiljana Smajlović primetila je da srpski mediji nisu jedini koji kritikuju način na koji Tužilaštvo vodi postupak protiv Miloševića:

Razumem i frustraciju aktivista za ljudska prava zbog toga što haško suđenje Slobodanu Miloševiću ne teče onako kako su se oni nadali, i ne proizvodi učinak koji su oni očekivali. Ali novinari su samo donosioci poruke iz Haga.

27 Kandić, “Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena”, *Vreme*, 22. avgust 2002.

28 Kandić, “Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena”, *Vreme*, 22. avgust 2002. Vidi takođe Stojanović, “Otrovna značenje”, *Vreme*, 5. septembar 2002.

29 Srđa Popović, intervju u *Monitoru* (Podgorica), prenet u *Vremenu* od 3. oktobra 2002, str. 65.

30 Slapšak, “Neprijatelji nezavisnih medija”, *Vreme*, 22. avgust 2002.

31 Cerović, “Tvrđoglava selektivnost”, *Vreme*, 12. septembar 2002.

Nisu odgovorni za promašaje tužilaštva, za cinizam optuženog, za pomanjkanje istinoljubivosti svedoka.³²

Ono što je kritičarima *Vremena* izgledalo kao odbrana prethodnog režima – kritikovanje svedoka i strategija tužilaštva – za ovu stranu je naprosto bilo objektivno novinarstvo. Nekoliko učesnika u debati pomenulo je probleme sa albanskim svedocima, koji su se očigledno plašili odmazde OVK i nerado su priznavali i samu činjenicu da takva organizacija postoji, pa čak i da znaju išta o tome da su bombe NATO-a pale na njihova sela.³³ Drugi su приметili da je Tužilaštvo, doduše, dokazalo da su na Kosovu počinjeni zločini, ali nije bilo naročito uspešno u povezivanju tih zločina direktno sa Miloševićem. Svedoci insajderi koje je Tužilaštvo izvelo u tu svrhu ili su precenjivali svoju važnost i bili neverodostojni ili su – kad je reč o bivšim visokim funkcionerima režima – štitili svog lidera.³⁴ Čak i učesnici u debati koji su inače podržavali suđenje Miloševiću u Hagu smatrali su da strateške odluke Tužilaštva potkopavaju potencijal suđenja; žalili su što je Tužilaštvo previše uplelo istoriju kad je pokušavalo da predstavi Miloševića kao predstavnika i izvršioca dugoročnog srpskog nacionalističkog projekta jer su smatrali da je time skrenulo pažnju sa ratnih zločina i među Srbima učinilo uverljivijim Miloševićovo tvrđenje da on zapravo brani ceo srpski narod.³⁵

51

Drugim rečima, mada su priznavali da suđenje ima negativan uticaj u Srbiji, branioци *Vremena* nisu smatrali da je uloga novinara da objašnjava publici zašto je ono potrebno i dobro, to jest da se implicitno zalaže za suđenje. Zadatak štampe je samo da objektivno izveštava o onom što se događa u sudnici i ona je taj zadatak, po njihovom mišljenju, obavljala. Kao što je rekao Nenad Stefanović, dopisnik *Vremena* iz Haga:

32 Smajlović, “Činjenice i reagovanja”, *Vreme*, 29. avgust 2002. Probleme s nekim svedocima priznala je Del Ponte, na str. 143-145, 147-148.

33 To se pominje u Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, i u Dimitrijević, “Justice Must Be Done and Seen to Be Done”. Vidi i poglavlje čiji je autor Surroi u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

34 U kasnijim fazama suđenja – Hrvatska i Bosna – bilo je više insajdera voljnih da svedoče protiv Miloševića; njihova svedočenja pokazala su se kao dragocena za uspostavljanje veze između Miloševića i srpskih vojski u dve susedne republike, kao i između srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova i srpskih paravojnih grupa koje su bile odgovorne za najstrašnije zločine počinjene tokom devedesetih. Nenad Lj. Stefanović, “S puno žara i na brzinu”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

35 Cerović, “Grešna strast”, *Vreme*, 21. februar 2002.

... uz sve razumevanje za objektivne teškoće sa svedocima, [suđenje za sad] ne dostiže baš uvek najviše pravničke standarde koje bi ovakav jedan proces morao da ima. A bez poštovanja takvih najviših pravničkih standarda, teško da će ovo i slična haška suđenja previše pomoći da se u Srbiji poveća stepen podnošljivosti na istinu o sopstvenim zločinima, stepen upornosti da se otkriju zločinci, ili bolje osvetli period u kome su nacionalne ekstaze donele toliko mnogo žrtava... Čini mi se, inače, da dobar deo sporenja oko Haga i izveštavanja iz tamošnjih sudnica sve više proističe iz dve različite škole mišljenja. Jedne koja izgleda drži do toga da ono što je najverovatnije nemoguće odbraniti i ne zaslužuje nikakvu odbranu i druge koja bi pre kazne da sasluša sve argumente optužbe i odbrane.³⁶

Stefanović na kraju aludira na drugu temu debate: pitanja srpske odgovornosti i srpskih žrtava, koja su postala poprište spora o tome kako bi se trebalo suočiti s prošlošću.

IV. SRPSKA ODGOVORNOST I SRPSKE ŽRTVE: KAKO BI SE TREBALO SUOČITI S PROŠLOŠĆU?

- 52 Druga tema spora ticala se odluke o tome da li se rasprave o prošlosti mogu produktivno voditi u okviru pitanja o srpskoj kolektivnoj odgovornosti za počinjene zločine ili bi, naprotiv, suočavanje s prošlošću moralo da bude što obuhvatnije, to jest da zločine postavi u širi kontekst i razmatra postupanje *svih* strana u ratovima. Tu nije reč samo o definisanju žrtava i počinilaca već o osnovnijem pitanju koje se tiče stepena i prirode počinjenih zločina: da li su zločini Srba bili drugačijeg reda u poređenju sa zločinima drugih tako da svako pominjanje srpskih žrtava nužno podrazumeva lažnu simetriju odgovornosti? Mogu li srpski intelektualci uopšte da pomenu srpske žrtve a da time ne relativizuju srpske zločine?

Najrečitiju odbranu prvog stanovišta (koje su zauzeli kritičari *Vremena*) dao je Srđa Popović: on je u nekoliko priloga u *Vremenu* i drugim medijima objasnio da Srbija mora da se suoči sa sopstvenim zločinima ne uzimajući u obzir zločine drugih strana u ratu i da je odgovornost za te zločine inherentno kolektivna. Pre svega, "Zločini o kojima govorimo bili su 'etnički'. Niti ima potrebe da se oni 'etnifikuju' niti ih je moguće 'deetnifikovati'".³⁷ Nemoguće je deetnifikovati zločine zato što su žrtve ubijene zbog svoje etničke pripadnosti i poziv na deetnifikaciju zločina je

³⁶ Stefanović, "S puno žara i na brzinu", *Vreme*, 29. avgust 2002.

³⁷ Popović, "Kapitulacija pred zločinom", *Vreme*, 5. septembar 2002.

izraz nelagode koju osećaju Srbi zato što je državu koja je počinila te zločine podržao veliki procenat njenih građana i institucija.³⁸ Saglasno uvidima nemačkog filozofa Karla Jaspersa, Popović tvrdi: “dok je krivična odgovornost političkih lidera bila individualna, politička i istorijska odgovornost [bila je] u potpunosti kolektivna” i takva će i dalje biti sve dok postoji kolektivno poricanje, opravdavanje i zataškavanje tih zločina.³⁹ Drugo, Popović je tvrdio da sada nije potrebno ispitivati uzroke zločina i nastojati da se sklopi potpuna slika događaja: to je, kaže Popović, važno za utvrđivanje “istorijske istine”, ali bi bilo najbolje prepustiti taj posao budućim istoričarima.⁴⁰ Neposredni zadatak za Srbe i njihove institucije i elite jeste usredsređivanje na srpske zločine:

(1) “Naši” zločinci nalaze se u **našoj** jurisdikciji u domašaju policijskih i pravosudnih organa **naše** države (one koja ti je izdala ličnu kartu). Mi imamo pravo i dužnost da insistiramo da “naša” država goni “naše” zločince u **našem** interesu...

2) Slika ove zemlje u svetu, njen međunarodni identitet, tokom godina Miloševićevih ratovanja izgrađen je gotovo isključivo na osnovu slika koje su dolazile iz Sarajeva, iz Vukovara, iz Dubrovnika, iz Srebrenice. Svet je dotle malo znao o nama. Kada je Milošević pao, stvorena je prilika da se ova slika izmeni, da se tome svetu pokaže da se Milošević lažno sakrivao iza “naroda”, da zločine koje je činio i poricao u ime “srpskog naroda” mi ne prihvatamo za svoje i nemamo razloga da ih poričemo. Postoji **državni interes** da se to učini jasnim.⁴¹

53

Po Popovićevom mišljenju, iako su i članovi drugih nacionalnih grupa vršili zločine, time treba da se bave njihova društva. Podsećanje na zločine drugih samo je sredstvo da se umanje zločini koje su počinili Srbi i predstavlja neprihvatljivi argument *tu quoque*.⁴² Popovićevi stavovi odjeknuli su u nizu priloga kritičara *Vremena*, kao i u drugim glasilima liberalne inteligencije, poput dvonedeljnika *Republike*, koja je primetila da je svaki pokušaj uspostavljanja simetrije zločina “samo izgovor za iz-

38 Popović, “Dosta je bilo muljanja”, *Vreme*, 3. oktobar 2002.

39 Popović, “Kapitulacija pred zločinom”.

40 Popović, “A šta su radili drugi?”, *Vreme*, 19. septembar 2002 [Popović, “A šta su radili drugi?”].

41 Popović, “A šta su radili drugi?”.

42 Popović, “A šta su radili drugi?”.

begavanje odgovornosti za sopstvene zločine... Ne treba da gledamo preko plotu u komšijsku baštu, već da otvoreniije preispitujemo sopstvenu savest”.⁴³

Među predstavnicima drugog stanovišta Stojan Cerović, nekadašnji bliski prijatelj Popovića, najdirektnije se suprotstavio Popovićevim tvrdnjama. Iako se složio da se treba pozabaviti pitanjima zašto je Milošević u jednom trenutku zadobio tako široku podršku naroda u Srbiji, zašto je došlo do rata i zašto je Srbija ušla u sukob “s celim svetom”, to suočavanje ne sme da se obavlja na jednostran i iskrivljen način, kao što to, po njegovom mišljenju, rade Popović i drugi kritičari *Vremena*.⁴⁴ Za njega Popovićevo insistiranje na etnifikaciji zločina jasno pokazuje da “ovde imamo posla s tvrdoglavom selekcijom činjenica, s odbijanjem da se misli o bilo čemu izvan ‘srpske krivice’”.⁴⁵ Zapravo, tvrdio je Cerović, Srbi nisu podržali Miloševićevu politiku tokom devedesetih godina u tako velikoj meri kao što se tvrdi i kritičarima *Vremena* je odgovaralo da zaborave drugi deo priče: “ne znam zašto se tako zaboravlja istorija srpskog otpora koji je najzad srušio Miloševića”.⁴⁶

U jednom intervjuu iz septembra 2002, u vreme kad je polemika dostigla vrhunac, Cerović je ovako opisao Popovićev pristup prošlosti:

54 Ali, iz onoga kako kritičari *Vremena* i B92 to sada rade ispada da je krivica isključivo srpska, a da su žrtve isključivo na drugoj strani. Možda je to u većem delu tako, ali nije sasvim tako i daleko je od toga... Oni koji insistiraju na toj priči danas, a sa kojima polemishem, tvrde da se u Srbiji desilo nešto uporedivo sa nacističkom Nemačkom. To, naravno, nije tačno.⁴⁷

Cerovićevo odbacivanje poređenja s nacističkom Nemačkom zasnivalo se na uverenju, zajedničkom braniocima *Vremena*, da srpski zločini, mada većeg obima, nisu bili drukčije prirode od zločina koje su tokom ratova iz devedesetih počinili drugi. Iz perspektive te grupe, ono što su Srbi radili devedesetih dostojno je prezira i kazne, ali se ne može izjednačiti sa holokaustom – srpski zločini nisu bili tako moralno jedinstveni.

Sa te pozicije je upućen poziv na “treći pogled”. Poziv je uputio filolog i profesor Beogradskog univerziteta Ljubiša Rajić. On je postavio pitanje da li

43 D.I., “Teskoba pred zločinom”, *Republika*, 1-31. oktobar 2002.

44 Cerović, “Biciklisti nisu krivi”, *Vreme*, 26. septembar 2002.

45 Cerović, “Tvrđoglava selektivnost”, *Vreme*, 12. septembar 2002.

46 Cerović, “Bez dobrog kraja”, *Vreme*, 14. novembar 2002.

47 Milka Tadić-Mijović, intervju sa Stojanom Cerovićem, “Opasna priča o kolektivnoj krivici”, *Monitor*, 20. septembar 2002.

je moguće prihvatiti takav pristup prošlosti koji Srbima ne dodeljuje ni isključivo ulogu žrtava (kao što rade srpski nacionalisti) ni ulogu počinitelaca zločina (kao što rade kritičari *Vremena*).

Imam li pravo da smatram i javno kažem da su Muslimani u Bosni i Hercegovini kao narod bili izloženi proganjanju, od obične pljačke i zakidanja osnovnih prava do genocida, ali i da su Alija Izetbegović i SDA svojom politikom u velikoj meri doprineli tome. Mogu li, na primer, da osudim postupke Radovana Karadžića ili rukovodstva Srba u Krajini, ali i da kažem da su obični Srbi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj imali dovoljno razloga za strah od većinske vlasti u tim državama ako one postanu nezavisne? Imam li prava da kažem da bi Tuđman trebalo da sedi odmah do Miloševića u Hagu?... Smem li da budem i protiv Miloševića i protiv OVK i protiv NATO-a? Smem li uopšte da kritikujem SAD i NATO, ili se to smatra svetogrđem? Smem li da podržim suđenje optuženima za ratne zločine, ali da kažem i da se tužilaštvo Haškog tribunala ponaša kao strana u sporu i da deluje više politički nego pravno? Mogu li da osudim zločine nad Albancima, ali da smatram da je i rukovodstvo OVK krivo za slične zločine nad nealbancima? Da li postoji razlika između albanskih i nealbanskih izbeglica? Zašto ne bih smeo da kritikujem Zapad a da odmah ne budem svrstan među nacionaliste, ili da kritikujem nacionaliste a da odmah ne budem svrstan u izdajnike srpstva? ... Postoji li pravo na neko treće stanovište?⁴⁸

55

Ovo zalaganje za “treće mišljenje” podrazumeva da ne postoji “lažna” simetrija zločina jer su zločini Srba zaista uporedivi sa zločinima nesrba. Odgovornost za ratove iz devedesetih, a time i za počinjena zlodela ne može se pripisati samo Miloševiću, koji – mada je kriv – nije jedini lider koji je zaslužio da se nađe pred Sudom u Hagu. Iz te perspektive NATO i Zapad takođe nisu puki posmatrači već direktni učesnici u ratovima, te i sami snose deo odgovornosti.

Iako se takav stav može protumačiti kao relativizacija zločina koje je počinila srpska strana (a tako su ga i shvatili kritičari *Vremena*), za branioce *Vremena* reč je naprosto o preciznijem i potpunijem prikazu istine, jer on uzima u obzir motive i postupke svih strana i teži da objasni a ne da sudi. Uloga srpskih intelektualaca – kao i drugih intelektualaca – jeste da o prošlosti govore pošteno i da je prikazuju u svoj njenoj složenosti. Njihov zadatak nije da postupaju kao “moralni inkvizitori”

48 Rajić, “Pravo na treće mišljenje”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

koji osuđuju svoj narod i traže “nekakav masovni egzorcizam” kako bi naterali narod da prihvati sopstvenu krivicu.⁴⁹ Po Cerovićevom mišljenju takav pristup prošlosti nije samo pogrešan i lišen izgleda na uspeh već je zapravo štetan.⁵⁰

Cerović je veoma jasno izložio zašto je pristup kritičara *Vremena* tako poguban za Srbiju. Pre svega, štetan je jer ometa razvoj demokratije u Srbiji: name, tvrđenja o srpskoj odgovornosti zapravo idu naruku nacionalistima jer daju verodostojnost stavu da je “Milošević isto što i Srbija” i da se u Hagu sudi celom narodu.⁵¹ Drugo, taj pristup je kontraproduktivan za prevladavanje poricanja u Srbiji i započinjanje prave rasprave o onom što se događalo tokom devedesetih: “Govor koji zvuči kao optužba, koji postavlja nerealne, nemoguće zahteve i ciljeve, koji počiva na nerazumevanju istorije i odsustvu saosećanja, sasvim izvesno priziva upravo ono protiv čega je uperen.”⁵² Po njegovom mišljenju, niko ne bi prihvatio da se bavi prošlošću pod takvim uslovima i insistiranje kritičara *Vremena* na takvom pristupu naprosto bi vodilo samoispunjavajućem proročanstvu da će Srbija i njene elite odbiti da priznaju bilo kakva zlodela iz prošlosti.⁵³ Na kraju, Cerović kaže da je insistiranje kritičara na tome da su Srbi nepopravljivi nacionalisti i da se posle Miloševićevog pada ništa nije promenilo štetno zato što daje za pravo istim onim zapadnim viđenjima koja su bila u osnovi prinudnih politika protiv Srba devedesetih godina, politika koje još imaju pristalica u zapadnim prestonicama:

Za mene je pravi problem u tome što u svetu još ima mnogo onih koji nastavljaju politiku “rušenja” režima u Beogradu... Mislio sam da je Milošević naš veliki problem i da u ono vreme nismo morali da pitamo ko nam i zašto pomaže da ga se rešimo. Sad ispada da ništa nije rešeno, da je problem Srbija i svako od nas.⁵⁴

Po Cerovićevom mišljenju, ako se na Srbe još gleda kao da su kolektivno odgovorni (sve i ako nisu krivično odgovorni) zbog postupaka njihovog bivšeg režima, i ako preovlađuje viđenje da se posle Miloševićevog pada ništa nije promenilo, zašto je onda zapad prestao da primenjuje prinudne mere na Srbiju? Njegovim rečima:

49 Cerović, “Tužilačka revnost”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

50 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

51 Cerović, “Tužilačka revnost”.

52 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

53 Cerović, “Biciklisti nisu krivi”.

54 Cerović, “Tvrdo glava selektivnost”.

Za [kriminalnu] krivicu sledi sud i kazna, a za odgovornost – šta? ... Da li i za odgovornost takođe sledi kazna? ... Srbija jeste iskusila kolektivne kazne u vidu sankcija i NATO bombardovanja i nisam čuo da se neko od njih [kritičara *Vremena*] tome protivio.⁵⁵

Cerovićevi završni komentari pokazali su šta je zaista bilo u jezgru debate o suđenju Miloševiću i pitanju kako se treba suočiti s prošlošću: sećanje na NATO bombardovanje i različita viđenja tog iskustva u krugu liberalne inteligencije koja su, zahvaljujući suđenju, izbila na javnu scenu Srbije.

V. SUŠTINA STVARI: NATO INTERVENCIJA KAO PREKRETNICA I REFERENTNA TAČKA

Time što je započelo optužnicom za Kosovo, suđenje Miloševiću verovatno je moralo dovesti do toga da se u Srbiji proces protiv bivšeg vođe zemlje poveže sa iskustvom NATO bombardovanja. Period između marta i juna 1999. godine različito je zapamćen u regionu: dok za kosovske Albance on evocira sećanje na masovne deportacije stotina hiljada ljudi, razaranje i ubijanje koje su vršile srpske snage bezbednosti i konačno oslobođenje, uz pomoć NATO-a, od višegodišnjeg srpskog ugnjetavanja,⁵⁶ za većinu Srba sećanje na taj period ravno je pre svega strahu i psihičkoj traumi od bombardovanja koje je, gotovo iz noći u noć, trajalo 78 dana, pogibiji civila od bombardovanja i obimnom razaranju infrastrukture i privrede Srbije, kao i onom što je usledilo posle intervencije – egzodusu više od sto hiljada Srba i drugih nealbanaca s Kosova i prisilnom gubitku teritorije koja se tradicionalno smatra svetim srcem Srbije.⁵⁷ Retorikom koja je stalno referirala na bombardovanje i prizivala slike bombardovanja, Milošević je postavio inter-

57

⁵⁵ Cerović, "Bez dobrog kraja".

⁵⁶ Vidi npr. Krasniqi, str. 214-216, u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

⁵⁷ Procene broja ubijenih civila u NATO bombardovanju kreću se od 500 do 1500. Prvu procenu nalazimo u Hum. Rts. Watch, "Civilian Deaths in the NATO Air Campaign", Report no. 1 [D], vol. 12 (feb. 2000), <http://www.hrw.org/report/2000/nato>, a drugu je dala Grupa-17, *Završni račun*, Stubovi kulture, 1999. Beogradski Centar za humanitarno pravo objavio je statistiku ubijenih civila na Kosovu između 1998. i 2000; za Albance procena je od 8.000 do 10.000, a za Srbe i druge nacionalnosti od 2.000 do 2.500. Istraživanje je još u toku. Fond za humanitarno pravo, *Kosovska knjiga pamćenja*, <http://www.hlc-rdc.org/stranice/Linkovi-modula/Kosovska-knjiga-pamcenja.sr.html>.

venciju NATO-a u središte svoje odbrane kako pred Sudom tako i pred srpskim gledaocima.⁵⁸

Oživljavanjem sećanja na intervenciju NATO-a Miloševićovo suđenje snažno je delovalo na liberalnu inteligenciju. Po rečima pisca Velimira Ćurgusa Kazimira ono je iznelo na površinu jednu stvar “koja otvara ono što smo, na neki način, želeli da potisnemo. Reč je o onome šta je ko radio u vreme svakako najtežeg izazova – tokom 1999. godine i intervencije NATO-a”.⁵⁹ Ponovo su se pojavila dva izrazito divergentna gledanja na uzroke te traume i na to ko je za nju odgovoran, dva vrlo različita shvatanja uloge intelektualaca i medija tokom tog perioda i, nadasve, dva nepomirljiva stava o ulozi koju je odigrao Zapad sa svojom liberalnom ideologijom “humanitarne intervencije”. Kao što je pokazala debata u *Vremenu*, iskustvo NATO bombardovanja bilo je u osnovi nesloge u krugovima srpske liberalne inteligencije – prava prekretnica njene istorije i istinska *tačka razlaza*.⁶⁰ U tom smislu, poziv Srđe Popovića da se nedavna prošlost prepusti budućim istoričarima kako bi se snage usmerile na sprovođenje pravde ne pogađa suštinu problema ovde – pojmovi pravde i odgovornosti tesno su povezani sa sećanjem na tu prošlost.

58 Središnje mesto intervencije NATO-a u svim raspravama o nedavnoj prošlosti postalo je jasno kada su obe strane u debati iz 2002. godine počele da pominju peticiju koju je u aprilu, u jeku bombardovanja potpisalo 27 istaknutih predstavnika liberalne inteligencije.⁶¹ Suprotni stavovi prema tom dokumentu odražavali su veoma različita shvatanja kosovskog rata i intervencije NATO-a među kritičarima i braniočima *Vremena*. Ta peticija je u osnovnim crtama odražavala shvatanje branilaca *Vremena* o zajedničkoj odgovornosti za rat i negativnoj ulozi koju je odigrao Zapad. Ona je glasila:

58 Vidi na primer Kocijan, “Filmom na film – optužbom na optužbu”, *Danas*, 16-17. februar 2002, <http://www.danas.co.rs/20020216/vikend2.htm>.

59 Kazimir, “Moj odgovor njima”, *Vreme*, 15. avgust 2002.

60 To je naslov knjige o debati u *Vremenu*, koja je objavljena u Beogradu 2003: *Tačka razlaza*, 16 *Helsinkiške sveske* (2003).

61 Među potpisnicima je bilo petnaest univerzitetskih profesora i više predstavnika nezavisnih medija, kulture i nevladinih organizacija: Stojan Cerović, Jovan Ćirilov, Sima Ćirković, Mijat Damjanović, Vojin Dimitrijević, Daša Duhaček, Milutin Garašanin, Zagorka Golubović, Dejan Janča, Ivan Janković, Predrag Koraksić, Mladen Lazić, Sonja Liht, Ljubomir Madžar, Veran Matić, Jelica Minić, Andrej Mitrović, Radmila Nakarada, Milan Nikolić, Vida Ognjenović, Borka Pavićević, Jelena Šantić, Nikola Tasić, Ljubinka Trgovčević, Srbijanka Turajlić, Ivan Vejvoda i Branko Vučićević.

Demokratske snage u Srbiji našle su se između čekića NATO-a i nakovnja režima. Kao dugogodišnji zastupnici i aktivisti za demokratsku i antisocijalističku Srbiju, koji su ostali u svojoj zemlji u ovim teškim trenucima i koji žele da naša zemlja ponovo nađe svoje mesto u svetskoj zajednici država, izjavljujemo sledeće: Oštro osuđujemo NATO bombardovanja koja su strahovito pogoršala stanje na Kosovu i izazvala raseljavanje ljudi van granica, ali i širom Jugoslavije. Oštro osuđujemo etničko čišćenje albanskog stanovništva koje vrše bilo koje jugoslovenske snage. Oštro osuđujemo nasilje Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) protiv Srba, umerenih Albanaca i drugih etničkih zajednica na Kosovu.⁶²

U peticiji se zahtevalo da se sve interno raseljene osobe i izbeglice odmah vrate kući, da se poštuju njihova ljudska prava i da se sudski gone svi počinioci zločina protiv čovečnosti. I srpske snage i OVK pozvane su da odustanu od svojih najekstremnijih zahteva i da se vrate za pregovarački sto.

U isti mah, u peticiji je NATO intervencija kritikovana isticanjem njenih posledica: ofanzivnom akcijom NATO-a prekršeno je nekoliko važnih međunarodnih ugovora, kao i odredbe ustava nekoliko zemalja članica, što bi moglo “onemogućiti svaku borbu za vladavinu prava i ljudska prava u ovoj zemlji i drugde u svetu”.⁶³ Ta akcija destabilizuje ceo južni Balkan a u Srbiji uzrokuje sve više civilnih žrtava, “razaranje ekonomskih i kulturnih osnova jugoslovenskog društva”, kao i patriotsku reakciju koja jača režim.⁶⁴ Potpisnici su istakli da su i dalje “u opoziciji prema sadašnjem antidemokratskom i autoritarnom režimu”, ali da se jednako protive i “agresiji NATO-a”.⁶⁵ Posle konstatacije da su u sukobima u bivšoj Jugoslaviji lideri svetske zajednice počinili “brojne kobne greške”, peticija upozorava: “Nove greške vode pooštravanju sukoba i udaljavaju nas od traganja za mirovnim rešenjima.”⁶⁶ Na kraju sledi zaključak: “Obraćamo se svima: Predsedniku Miloševiću, predstavnicima kosovskih Albanaca, liderima NATO-a, EZ-a i SAD, da smesta zaustave svako nasilje i vojne aktivnosti i angažuju se na iznalaženju političkog rešenja.”⁶⁷

59

62 “Apel”, 15. april 1999, preštampano u *Vremenu* od 17. oktobra 2002

[“Apel”, u *Vreme*].

63 “Apel”, u *Vreme*.

64 “Apel”, u *Vreme*.

65 “Apel”, u *Vreme*.

66 “Apel”, u *Vreme*.

67 “Apel”, u *Vreme*.

Kritičari *Vremena*, koji su u toku debate prvi pomenuli tu peticiju, opisali su je kao “trajno otvoren dokument o tome ko je držao čiju stranu u ratu zločinca Miloševića protiv slobodnog sveta”.⁶⁸ Nataša Kandić kaže da je od nje zatraženo da potpiše peticiju, ali je ona to odbila zato što je, po njenom mišljenju, samo Milošević bio odgovoran za bombardovanje, pa bi bilo logično da to javno pismo bude upućeno njemu.⁶⁹ Za nju su svi koji su potpisali pismo time “*de facto* podržali Miloševića i ušli sa njim u đavolji savez, još uvek neraskinut”.⁷⁰ Kandić je takođe osudila odluku *Vremena* i B-92 da nastave rad u uslovima cenzure tokom NATO bombardovanja tvrdeći da nema velike razlike između njihovog izveštavanja i izveštavanja režimske štampe, naročito zato što ništa nije objavljeno o zločinima nad Albancima na Kosovu koje su počinile srpske snage za vreme NATO bombardovanja.⁷¹ Po mišljenju Srđe Popovića tadašnje izveštavanje *Vremena* ličilo je na prostituisanje.⁷²

60 Kritičari *Vremena* uglavnom su govorili u prilog intervenciji NATO-a: ona je bilo “za naše dobro” i mada je bombardovanje možda “stiglo u pogrešno vrijeme i iz potpuno pogrešnih razloga” izvesno nije bilo “nezasluženo”.⁷³ U skladu sa sopstvenim stavom da srpski intelektualci treba da se usredsrede samo na srpske zločine, oni su isticali samo zločine protiv Albanaca za vreme bombardovanja zaključujući, po rečima advokata Dragana Todorovića, da je NATO sprečio “etničko čišćenje teritorije u srcu Evrope”.⁷⁴ Kada bi bili pomenuti incidenti koji su izazvali civilne žrtve, oni su predstavljani kao greške koje je NATO spremno priznao.⁷⁵ Čak i odgovornost za namerno gađanje zgrade Radiotelevizije Srbije (RTS) 23. aprila 1999. godine, kada je poginulo više zaposlenih, implicitno je pripisana direktoru RTS-a (koji uprkos upozorenju

68 Stojanović, “Otrovna značenja”, *Vreme*, 5. septembar 2002. Pismo je prva pomenula Nataša Kandić u “Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena”, *Vreme*, 22. avgust 2002.

69 Kandić, “Neprijatelj u Srbiji”. Ona je takođe dodala da su pisac Filip David i etnolog Ivan Čolović postupili na isti način.

70 Kandić, “Neprijatelj u Srbiji”.

71 Kandić, “Neprijatelj u Srbiji”. Ona je tada putovala na Kosovo, sakupljala dokaze o tim zločinima, ali joj je neko od novinara *Vremena* rekao da to ne može biti objavljeno jer bi magazin rizikovao da bude zatvoren.

72 Popović, “Gnusni zločinci su među nama”, intervju u sarajevskim *B-H Danima*, preštampan u *Vremenu* od 3. oktobra 2002.

73 Miroslav Višić, “Bombardovanje za naše dobro”, *Vreme*, 5. septembar 2002.

74 Todorović, “Patriotizam pod okriljem diktatora”, *Vreme*, 7. novembar 2002.

75 O priznanju grešaka od strane NATO-a, vidi, na primer, Ivanišević, “Či-njenice, pravo i izveštavanje”, *Vreme*, 26. septembar 2002.

nije evakuisao zgradu) a da nije postavljeno pitanje može li se državni medij smatrati legitimnom vojnom metom.⁷⁶ Na kraju, ta grupa nije videla NATO bombardovanje kao događaj koji bi mogao negativno uticati na razvoj srpske demokratije; oni su žalili samo zbog toga što za bombardovanjem nije usledila kopnena intervencija kojom bi bio srušen Milošević i sprovedena velika čistka u srpskim institucijama, slična onom što su saveznici uradili u Nemačkoj 1945. godine.

Stanovište branilaca *Vremena* bilo je dijametralno suprotno. Po njima je bombardovanje “bilo protivpravan čin, ono je bilo ratni zločin i ono nije imalo nikakve veze s humanošću, već s interesima Sjedinjenih Američkih Država i NATO-a”.⁷⁷ Zapravo, tvrdili su neki od njih, koliko god Miloševićevi postupci bili odvratni, on je bio tek “mali igrač u opakoj militarističkoj igri” čiji su protagonisti bili Sjedinjene Države i njihovi saveznici i čije se posledice osećaju u celom svetu”.⁷⁸ Iz tog ugla, posledica intervencije NATO-a nije bila sprečavanje etničkog čišćenja, kao što su tvrdili kritičari *Vremena*; zapravo, da nije bilo intervencije, ne bi bilo masovne deportacije kosovskih Albanaca. Ističući da je masovni egzodus Albanaca počeo tek posle početka bombardovanja, NVO aktivistkinja Nadežda Radović kaže: “Udari bombi proizvode masakre, pokrivaju i omogućavaju zločine i drže u strahu sve ljude. To nije bilo nemoguće predvideti.”⁷⁹ Za razliku od kritičara *Vremena*, ova grupa videla je “kolateralnu štetu” – kako je Alijansa nazivala incidente u kojima su od njihovih bombi ginuli civili⁸⁰ – kao ratne zločine za koje treba odgovarati pred sudom. Kao što je rekao jedan učesnik u debati: ti ljudi su bili žrtve “kao i muslimani Srebrenice, kao građani Sarajeva, kao Albanci, a zatim i Srbi na Kosovu”.⁸¹

61

Na kraju, kao odjek peticije iz aprila 1999, branioci *Vremena* tvrdili su da intervencija NATO-a nije unapredila demokratiju i ljudska prava, već je zakočila te liberalne vrednosti. Kao što je rekla Nadežda Radović u pismu Sonji Biserko iz 1999. godine koje je, kao i tekst peticije, objavljeno u *Vremenu* tokom debate:

76 Todorović, “Patriotizam pod okriljem diktatora”.

77 Rajić, “Pravo na treće mišljenje”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

78 Nadežda Radović, “Pismo pod bombama”, *Vreme*, 12. septembar 2002. Dve godine posle polemike u *Vremenu* Stojan Cerović uporedio je pripreme za bombardovanje s priprema za napad na Irak 2003. godine. Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 19.

79 Nadežda Radović, “Pismo pod bombama”.

80 Hum. Rts. Watch, “Civilian Deaths in the NATO Air Campaign”, Report No. 1 [D], vol. 12 (februar 2000), <http://www.hrw.org/reports/2000/nato>.

81 Antović, “Kako sam počeo da navijam za Miloševića”, *Vreme*, 26. septembar 2002.

Do demokratije se može doći samo mukotrpnim, strpljivim radom, građenjem ćelija demokratskog društva, pravila i procedura demokratskog odlučivanja. SAD i NATO su unazadili razvoj demokratskih odnosa, obezvređili decenijski napor nevladinih organizacija, obesmislili gandijevski otpor albanskog stanovništva prema kome gajim duboko poštovanje.⁸²

Iz te perspektive intervencija NATO-a nije označavala nastupanje odlučnijeg humanitarizma već je prosto potvrdila da vojna moć i politička moć još nekažnjeno vladaju svetom.

62 Branioci *Vremena* žestoko su odbili optužbe da je taj nedeljnik kompromitovao sopstvene etičke i profesionalne standarde time što je prihvatio da izlazi u cenzurisanom obliku u toku NATO intervencije. Tvrdeći da su činili najbolje što su mogli u ekstremnim uslovima strogog državnog nadzora pa i fizičke opasnosti (u to vreme je ubijen glavni urednik jednog nedeljnika), pravdali su svoju odluku time što je u tom teškom periodu *Vreme* pomoglo “stotinama hiljada ljudi da ne izgube zdrav razum i nadu”.⁸³ U vezi sa načinom na koji su izveštavali tokom kampanje NATO-a, Stojan Cerović je polemički upitao: “Da li je trebalo da objašnjavamo zatucanom narodu da mora da voli NATO bombe? Da li smo morali da verujemo kako su svi oni mostovi porušeni iz razloga pedagoških, da bi Srbi naučili lekciju iz demokratije?”⁸⁴ Iz perspektive te grupe nije se *Vreme* ponašalo nemoralno već su se tako ponašali njegovi kritičari koji su se u ratno vreme šepurili “po zapadnim salonima” i koji su se stavili u službu propagandne mašine NATO-a.⁸⁵ Oni nisu delili sudbinu svog naroda u njegovom najtežem trenutku, pa zato nemaju moralno pravo da žigošu one koji su ostali i da osuđuju izbor koji ne mogu da razumeju.

Ta debata među nekadašnjim prijateljima i saradnicima, nabijena snažnim emocijama i gorčinom, najjasnije je pokazala u kojoj meri trauma od NATO intervencije još vrebava ispod površine svake rasprave o pravdi i odgovornosti. Podele koje su nastale tokom 78 dana bombardovanja artikulisane su tokom debate u *Vremenu* – oko tri i po godine kasnije – kao sveobuhvatni svetonazori o nedavnoj prošlosti Srbije, intelektualnoj odgovornosti i načinu suočavanja sa zločinima iz devedesetih godina. Dok je za neke kritičare *Vremena* NATO intervencija bila nevažna u kontekstu

82 Nadežda Radović, “Pismo pod bombama”.

83 Kazimir, “Moj odgovor njima”, *Vreme*, 15. avgust 2002.

84 Cerović, “Tužilačka revnost”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

85 Milošević, “Ljubazna ratna dopisnica za g. Popovića”, *Vreme*, 3. oktobar 2002.

debate i njeno pominjanje su videli kao skretanje s glavne teme – srpskih zločina⁸⁶ – za većinu učesnika na obe strane debate postupci i pozicije tokom proleća 1999. godine predstavljali su prekretnicu na istorijskoj putanji Druge Srbije i važnu referentnu tačku za pristup pitanjima koja su bila u jezgru njenog aktivizma.

Posebno za branioce *Vremena* te pozicije su imale ključni značaj za formiranje njihovog stava prema Sudu u Hagu i one mogu pomoći da se shvati njihova reakcija na suđenje Miloševiću. Kao što je primetio Stojan Cerović, dve godine po završetku polemike i malo pre svoje smrti, NATO bombardovanje – koje je smatrao “neoprostivim”⁸⁷ – neopozivo je promenilo njegovo lično mišljenje o zapadnoj politici i govoru o ljudskim pravima, pa samim tim i njegov stav prema Sudu u Hagu:

Tada smo mogli da vidimo, izbliza, na sopstvenom slučaju, kako loše mogu da izgledaju najuglednije i najbolje institucije Zapada. Propagandna laž bila je sirova i gruba, vojna sila preterana i neselektivna baš kao ona protiv koje je pokrenuta, međunarodni sud instrumentalizovan i politički manipulisan. Postalo je, naravno, znatno teže zastupati evropske vrednosti, mada nikakvog drugog puta nije bilo. A za Srbiju posle rata svi putevi u svet vodili su preko Haga. To je predstavljalo problem ne samo za srpski nacionalizam, nego je vređalo osećanje za pravdu čak i kod onih koji su bili imuni na nacionalizam i koji su bili sigurni da su sa srpske strane počinjeni mnogi zločini.⁸⁸

63

Kao što je pokazala debata u *Vremenu*, Cerovićev lični put bio je paradigmatičan za mnoge liberalne srpske intelektualce. Gubitak vere u zemlje koje su oličavale ideale u središtu njihovog aktivizma je ključ za razumevanje njihove paradoksalne reakcije na suđenje Miloševiću, koje je logično trebalo da predstavlja krunu njihovog delovanja tokom prethodne decenije. Po Cerovićevim rečima, krajnji rezultat je to što je za Srbe Sud u Hagu “instrument istih sila koje su bacale humanitarne bombe”.⁸⁹

86 To je naročito bio stav koji je zastupao Srđa Popović u “Na kraju”, *Vreme*, 7. novembar 2002.

87 Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004*, str. 18.

88 Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004*, str. 20. Međutim, Cerović takođe dodaje da “bez obzira na sve, Tribunal je jedino mesto gde se uopšte može suditi ratnim zločincima iz bivše Jugoslavije, a postojanje zločina i potrebu kažnjavanja niko ne može poreći”. Isto, str. 23.

89 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

Takvo viđenje – nastalo u vreme NATO bombardovanja i potvrđeno nekim potonjim postupcima Suda u Hagu⁹⁰ – nije ostavilo mogućnost za drukčiji ishod.

VI. ZAKLJUČAK: TAČKA RAZLAZA – MILOŠEVIĆEVO NASLEĐE I DEBATE U VREMENU

Kao što primećuje Waters, “malo šta ukazuje na to da se u bivšoj Jugoslaviji odigrava proces pomirenja ili da pojedinci teže ka zajedničkom viđenju sukoba, a pogotovo da je Sud u Hagu doprineo takvom procesu”.⁹¹ Očigledno, visokoparne didaktičke ambicije Suda da uspostavi autoritativan narativ o devedesetim godinama u regionu sada izgledaju neumesne, baš kao i predstava o nastojanjima tog suda da deljenjem pravde podstakne pomirenje. Ipak, kao što pokazuje slučaj *Vremena*, suđenje Miloševiću imalo je uticaj u Srbiji i mimo svoje usko definisane pravne svrhe tako što je izazvalo debatu o nedavnoj prošlosti, pitanju ratnih zločina i odgovornosti ne samo Miloševićevog režima već i srpskog društva u celosti. Izazivanje rasprave o prošlosti je jedan način na koji sudski procesi mogu doprineti širim društvenim procesima suočavanja s teškom istorijom rata i ozbiljnih kršenja ljudskih prava. Kao što se primećuje u jednoj pronicljivoj studiji o ulozi suđenja u periodu političkih tranzicija:

- 64 Najmanje što bismo razumno mogli da očekujemo od sudova u takvim teškim vremenima jeste da podstaknu demokratski dijalog među onima koji bi želeli da se sećamo vrlo različitih stvari. Sudnica možda nije najbolje mesto za takav dijalog, a pogotovo ne za njegovo rešenje. Ali sudnica jeste mesto na kom bi on mogao plodno da započne ili da se nastavi.⁹²

90 Mnogi Srbi smatrali su da Sud u Hagu pristrasno podiže optužnice jer je optuženo mnogo više srpskih političkih i vojnih vođa nego hrvatskih i bosanskih, a nijedan vođa OVK nije optužen do 2005. godine. Oni su takođe smatrali da podizanje optužnice protiv Miloševića u maju 1999, u jeku bombardovanja, i odbacivanje tvrdnji o ratnim zločinima NATO-a posle istrage u junu 2000. svedoče o tome da je Sud u Hagu instrument NATO-a. Vidi npr. Đilas, *Viewpoint: The Political Tribunal*, IWPR's Tribunal Update no. 230, I. deo (16-21. jul 2000), <http://iwpr.net>. O problemima u vezi sa istragom vidi i Waters, “Unexploded Bomb: Voice, Silence and Consequence at the Hague Tribunals: A Legal and Rhetorical Critique”, 35, *N.Y.U. Int'l L & Pol.* (2003), str. 1015.

91 Waters, str. 298.

92 Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (Transaction Publishers, 2000), str. 282.

Debata u *Vremenu* upravo je takav početak dijaloga, otvaranje teških tema i formulisanje različitih stanovišta o nedavnoj prošlosti. Sasvim je prirodno što se takva debata vodila među onima koji su se devedesetih godina najodlučnije suprotstavljali ratu, Miloševićevoj politici i srpskom nacionalizmu; i očekivalo bi se da takvo suočavanje započne upravo u krugovima liberalne inteligencije. U tom smislu, uprkos problemima povezanim sa gonjenjem Miloševića i samim suđenjem protiv njega – bez umanjivanja ozbiljnih nedostataka i jednog i drugog – Sud u Hagu jeste poslužio korisnoj društvenoj svrsi u Srbiji.

Razumevanje društvenog uticaja Međunarodnog krivičnog prava zahteva brižljivo razmatranje lokalnog konteksta, to jest onoga što naglašavaju političke, istorijske i antropološke analize. Međutim, naglasak na nacionalizmu koji su usvojili neki analitičari zamagljuje nijanse u lokalnim viđenjima međunarodne pravde i razloge iz kojih neki članovi analiziranih društava mogu da ne prihvate “istine” generisane međunarodnim suđenjima. Debata u *Vremenu* poučna je u tom smislu upravo zato što su se u njoj sukobili pojedinci koji su bili dugotrajni protivnici srpskog nacionalizma, koji su želeli da se njihovom vođi sudi za ratne zločine počinjene u Hrvatskoj, u Bosni i na Kosovu i koji su se – uprkos rezervama nekih među njima prema Sudu u Hagu – u načelu slagali da je to jedino mesto na kom se takvo suđenje može odigrati. Odbacivanje mišljenja onih koji nisu hteli da prihvate narativ suđenja Miloševiću kao pukog nazadnog nacionalizma ovde promašuje metu. Naprotiv, debata u *Vremenu* odražavala je razilaženja među antinacionalistima u viđenju konkretnih događaja koji su obeležili i definisali prošlost – šta se dogodilo, zašto se to dogodilo i, na kraju, ko je odgovoran – kao i različita shvatanja o tome kako se treba suočiti s prošlošću i o ulozi koju oni kao javni intelektualci i članovi civilnog društva treba da igraju u tom poslu.

Za svaku stranu u debati glavna referentna tačka za njeno posebno stanovište bilo je iskustvo intervencije NATO-a, kada je rat došao u Srbiju na najdirektniji način i kada su se zbivali zločini na Kosovu za koje je Milošević najpre optužen i procesiran. To je bila prekretnica na zajedničkom putu liberalne inteligencije, trenutak kada su stara prijateljstva i intelektualni angažmani bili stavljeni pod lupu i kada su se pojavile nepomirljive razlike. Uloga koju je odigralo NATO bombardovanje u debati *Vremena* upućuje na širi zaključak koji takođe iziskuje obimnije istraživanje: da sećanje na zapadnu vojnu intervenciju devedesetih – bilo da je ona došla prekasno (kao za Hrvate i Bošnjake), u korist jedne nacionalne grupe (kao za kosovske Albance) ili protiv nje (kao za Srbe)⁹³ – i dalje u znatnoj meri

93 Prvo NATO bombardovanje ciljeva bosanskih Srba dogodilo se u aprilu 1994, dve godine nakon početka bosanskog rata; kasnije tokom te godine i

utiče na lokalne reakcije na Sud u Hagu, koji se u suštini i dalje opaža kao zapadna institucija uprkos međunarodnom karakteru osoblja i činjenici da on radi u okviru Ujedinjenih nacija. U načelu, međunarodno pravosuđe ne može se odvojiti od lokalnog iskustva o međunarodnoj intervenciji i upravo od tog iskustva zavisi kako će se ono opažati i razumevati.

Debata među liberalnom inteligencijom izazvana suđenjem Miloševiću ostavila je dva trajna nasleđa u Srbiji. Prvo je konačno cepanje Druge Srbije. To je, naravno, jednim delom prirodna posledica završetka rata i Miloševićevog pada. Kao što je jedan član Druge Srbije tada primetio, “bilo je mnogo lakše ‘kada smo bili ujedinjeni’. Sada su stvari mnogo konfuznije zato što su linije diferencijacije naših stavova postale zamagljenije”.⁹⁴ To svedoči i o činjenici da svaki proces preispitivanja prošlosti u demokratskom kontekstu prate razilaženja u mišljenju: “U modernim društvima mnogo je teže pričati priče koje jednako zvuče u svim krajevima. Ako se građani uopšte okupe oko tog cilja, verovatno se neće slagati o tome kako priča teče.”⁹⁵ To je, zapravo, dobro, pošto su se prethodni pokušaji – u socijalističkoj Jugoslaviji – bavljena teškim, razdirućim iskustvom rata i ratnih zločina zbivali u kontekstu ideološki uslovljenog zvaničnog metanarativa i političkog ograničavanja dopuštenog govora.

66

Istovremeno, međutim, cepanje Druge Srbije predstavljalo je i jednu nesrećnu ostavštinu, pošto je ta labava koalicija nevladinih organizacija, intelektualaca i nezavisnih medija bila u Srbiji glavni pokretač procesa suočavanja s nedavnom prošlošću. Kako svojim aktivizmom tako i javnim govorom ta grupa je formulisala zahtev političkim elitama i društvu da ne zaborave prošlost, pa je njen raspad oslabio taj zahtev i prekinuo polet i optimizam rane postmiloševićevske faze. Debata *Vremena* je tako otvorila vrata širem suočavanju s devedesetim godinama u Srbiji, ali umesto da podstakne uporniji proces istraživanja, rasprave i širenja znanja o nedavnoj prošlosti, ona se iscrpla u proizvođenju nepomirljivih ideoloških pozicija.

Dve suprotstavljene narativne konstrukcije koje je proizvela debata *Vremena* bile su i tokom sledećih deset godina u velikoj meri karakteristične za liberalni segment diskursa srpske elite o nedavnoj prošlosti. Prvi narativ prikazuje Srbiju kao kolektivno odgovornu, u jasnom i samosvesnom kontrastu prema nacionalističkom tropu o Srbima kao žrtvama, i tvrdi da svako istinsko suočavanje s prošlošću zapravo

1995. usledilo je više vazdušnih udara, kao i bombardovanje SRJ 1999. O vojnoj intervenciji u Bosni vidi Steven L. Burg and Paul S. Shoup, *War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention* (M. E. Sharpe, 1999).

94 D.I., “Teskoba pred zločinom”, *Republika*, 1-31. oktobar 2002.

95 Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, str. 281.

znači suštinsko suočavanje s kolektivnom odgovornošću. Iz te perspektive pominjanje zločina nad Srbima stvara lažnu simetriju između srpskih zločina i zločina drugih i predstavlja puko poricanje odgovornosti i produžavanje nacionalizma. I drugi narativ priznaje zločine Srba nad članovima drugih nacionalnih grupa i slaže se s tim da počinioce treba privesti pravdi, ali tvrdi da je sagledavanje prošlosti koje počiva na pretpostavci o srpskoj kolektivnoj odgovornosti i pogrešno i kontraproduktivno jer samo osnažuje opšte osećanje nacionalne viktimizacije i radi u korist nacionalista. Umesto toga – kaže se – potrebno je sveobuhvatno razmatranje prošlosti u kom se moraju uzeti u obzir uzroci, posledice i zločini svih strana.

Oba narativa dobila su svoj izraz u partijskoj politici i javnom mnjenju u Srbiji.⁹⁶ Ali nijedan nije uspeo da izbegne zamke koje su predvideli njegovi oponenti u debati *Vremena* i da se ubedljivo suprotstavi još sveprisutnom nacionalističkom diskursu iako su i jedan i drugi njegovi protivnici. Narativ o nacionalnoj odgovornosti ostao je stanovište manjine i njegovi predstavnici su marginalizovani i bojkotovani u srpskom društvu – delom i zbog isključivog insistiranja na srpskim zločinima i odbrani oštre zapadne politike prisile protiv Srbije, uključujući i NATO bombardovanje iz 1999. godine koje većina stanovništva i dalje vidi kao nezaslužno i nepravedno. U isto vreme, narativ koji insistira na tome da u svakom ispitivanju prošlosti treba uzeti u obzir sve žrtve, pa i srpske, pripojen je diskursu koji teži da minimalizuje obim i specifičnost srpskih postupaka tokom ratova iz devedesetih godina.⁹⁷ Trop “sve strane su vršile zločine” je postao eufemizam za izbegavanje prošlosti, a ne istinski pokušaj da se ona razume. Posledica toga je da rad pamćenja koji su u postmiloševićevskom dobu mnogi očekivali od srpskih elita i dalje ostaje zadatak za buduće generacije.

67

96 U političkoj sferi prvi od tih narativa najbolje predstavlja Liberalno-demokratska partija Čedomira Jovanovića, a drugi Demokratska stranka Borisa Tadića.

97 To je postalo posebno jasno tokom skupštinskih debata 2010. godine, koje su u martu odnosno oktobru te godine dovele do usvajanja dve deklaracije – jedne o Srebrenici i druge o srpskim žrtvama. Čak i u deklaraciji srpske skupštine o Srebrenici pomenuto je da i druge strane u ratovima iz devedesetih treba da se izvine za svoje zločine nad Srbima, što je minimalizovalo specifičnost genocida koji su srpske snage počinile nad Bošnjacima u Srebrenici i dovelo do jednog moralno problematičnog izvinjenja. Vidi Dragović-Soso, “Apologising for Srebrenica: The Declaration of the Serbian Parliament, the European Union and the Politics of Compromise”, 28(2), *East European Politics*, jul 2012.